দ্বিতীয় অধ্যায়

বাণিজ্য চৰ্ত আৰু ইয়াৰ ধাৰণাবোৰ
(Terms of trade and its various concepts)

২.১ ৷ আৰম্ভণি (Introduction) ঃ [illegible] (Terms of Trade) [illegible] (Gain from Trade) [illegible]

[illegible] (Terms of trade in its ordinary meaning, expressed the fact that, it is the rate at which a country's goods are exchanged against those of another). [illegible]

[illegible]

বাণিজ্য চৰ্ত = $\frac{Px}{Pm} \times 100$

য'ত Px = [illegible] (Index number of price of exports)

Pm = [illegible] (Index number of price of imports)

[illegible]

[illegible]

১) মুঠ বিনিময় বাণিজ্য চৰ্ত (Gross barter terms of trade, GBTT) ঃ [illegible] (Gross barter terms of trade) [illegible]

$$G = \frac{Mq}{Xq} \times 100$$

ইয়াত Mq = আমদানি সামগ্ৰীৰ পৰিমাণৰ সূচী।

Xq = ৰপ্তানি সামগ্ৰীৰ পৰিমাণৰ সূচী।

G = মুঠ বিনিময় চৰ্ত।

Mq/Xq [illegible] 100 [illegible]

[illegible] (GBTT) হ'ল—

1970 base year $G = \frac{100}{100} \times 100 = 100$ (base year)

1971 $G = \frac{120}{100} \times 100 = 120$ (Improvement)

1972 $G = \frac{120}{100} \times 100 = 120$ (No Change)

1973 $G = \frac{100}{120} \times 100 = 83.33$ (Deterioration)

[illegible] 1971 [illegible] 100 [illegible] 120 [illegible] 1971 [illegible] (1970 [illegible]) [illegible] 1970 [illegible] 1971 [illegible] 1970 [illegible] 1971 [illegible] 20 [illegible] 1970 [illegible] 1971 [illegible] 20% [illegible] 100 [illegible] 120 [illegible] 1970 [illegible] 1972 [illegible] 100 [illegible] 1970 [illegible] 1973 [illegible] 1973 [illegible] 1970 [illegible] 100 [illegible] 1973 [illegible] 120 [illegible] 1970 [illegible] 100 [illegible] 1973 [illegible] 1970 [illegible] (1970 [illegible] 100 [illegible] 1973 [illegible] 120 [illegible]) [illegible] 1970 [illegible] 1973 [illegible]

বহু অৰ্থাৎ আমদানি পৰিমাণ সূচী বৃদ্ধি হ'লে মুঠ বিনিময় বাণিজ্য চৰ্ত বৃদ্ধি হয় বা উন্নত অবস্থাপ্ৰাপ্ত হয়। অন্যহাতে ৰপ্তানি পৰিমাণৰ পৰিমাণ সূচী বৃদ্ধি হ'লে মুঠ বিনিময় বাণিজ্য চৰ্ত হ্ৰাস হয় বা অৱনত অবস্থাপ্ৰাপ্ত হয়। অৰ্থাৎ — An increase in the import quantity index (The numerator value) tends to improve gross barter terms, which an increase in the export quantity index (the denominator value) would lead to worsen the gross barter terms of trade.

গতিকে মুঠ বিনিময় বাণিজ্য চৰ্তৰ সহায়ত আমি আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ মূল্যায়ন কৰি আৰ্থিক প্ৰগতি আৰু কল্যাণতা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰো। অৰ্থনীতিবিদ Taussig-এ মুঠ বিনিময় বাণিজ্য চৰ্ত নিৰ্ণয় কৰাৰ বাবে এটা সাংকেতিক কৰ্মূলা আছে। টাউছিগৰ মতে তুলনামূলক সম্পৰ্কিত দুই বছৰ সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ (আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ) অৰ্থাৎ আমদানি আৰু ৰপ্তানিকৃত সামগ্ৰীৰ সংখ্যাগত সমতাৰ সহায়ত মুঠ বিনিময় বাণিজ্য চৰ্ত নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। সাংকেতিকভাৱে ক'ব পাৰি—

$$Tg = \frac{Qm}{Qx}$$

য'ত—

Tg = Gross Barter Terms of trade

Qx = Quantity of export

Qm = Quantity of import

দুটা সময়ৰ বিভিন্ন পৰিবৰ্তনৰ হাৰক (অনুপাত) দেখুওৱা কৰ্মূলাটো হ'ল—

$$\frac{Qm_1}{Qx_1} \cdot \frac{Qm_0}{Qx_0}$$

বৰ্তমান বছৰৰ মুঠ বিনিময় বাণিজ্য চৰ্তৰ বৃদ্ধিৰ অৰ্থ ইয়াকে বুজায় যে অৰ্থনীতিখনে অধিক আমদানি কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। অন্যহাতে ৰপ্তানি বৃদ্ধি হোৱা আৰু আমদানি একে থকা অৱস্থাত মুঠ বিনিময় বাণিজ্য চৰ্তই হ্ৰাস বা অৱনত অৰ্থনীতিক বুজায়।

২। শুদ্ধ বিনিময় বাণিজ্য চৰ্ত অথবা সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্ত (Net barter terms of trade or commodity terms of trade) ঃ শুদ্ধ বা সামগ্ৰী বিনিময় তত্ত্বটোকো অৰ্থনীতিবিদ Taussig-এ প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। সমসাময়িক বিশ্বত বাণিজ্যৰ পৰিবৰ্তনৰ হাৰ আৰু বাণিজ্যিক চৰ্তৰ পৰিবৰ্তন নিৰ্ণয় কৰাত শুদ্ধ বা সামগ্ৰী বিনিময় বাণিজ্য চৰ্তই যথেষ্ট জনপ্ৰিয়তা অৰ্জন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে বুলি ক'ব পাৰি। মুঠ বিনিময় বাণিজ্য চৰ্তই আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ আমদানি-ৰপ্তানিৰ সংখ্যাগত পৰিবৰ্তনৰ পৰিমাণ নিৰ্ণয় কৰিছিল। শুদ্ধ বা সামগ্ৰী বিনিময় চৰ্তই আমদানি আৰু ৰপ্তানিযোগ্য সামগ্ৰীৰ দৰ বা মূল্যমানৰ পৰিবৰ্তনৰ পৰিমাণ সূচীত নিৰ্দেশ কৰে। অৰ্থাৎ মুঠ এই বাণিজ্যৰ পৰা জানিব পাৰি দৰ মূল্যৰ জোখত শুদ্ধ আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ দৰ বা মূল্যৰ পৰিবৰ্তন সাধন নিৰ্ণয়ত শুদ্ধ বিনিময় বাণিজ্য চৰ্তই গুৰুত্ব আৰোপ কৰা দেখা যায়। সাংকেতিকভাৱে শুদ্ধ বিনিময় বাণিজ্য চৰ্তক দেখুৱাবলৈ হ'লে সূত্ৰটো হ'ব—

$$N = \frac{Xp}{Mp} \times 100$$

Xp = Price index number of export.

Mp = Price index number of Import

N = Net barter or commodity terms of trade

ধৰা হ'ল যে 1970 চনক ভিত্তি বছৰ হিচাপে আমদানি আৰু ৰপ্তানিযোগ্য সামগ্ৰীৰ মূল্যসূচী (Price index) হ'ল 100ৰ সমান। এই ভিত্তি বছৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি আমি পিছৰ বছৰবোৰৰ সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিমাণ প্ৰকাশ কৰিব পাৰো। তলত দিয়া ধৰণে আমি আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ দৰ সূচীৰ সামগ্ৰী নিৰীক্ষণ কৰিলে দেখুৱাব পাৰো যে—

২.২ ঃ সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্তৰ সূচী (Commodity terms of trade Index) ঃ

1970	$N \frac{100}{100}$	× 100 = 100 (base year)
1971	$N \frac{120}{100}$	× 100 = 120 (Improvement)
1972	$N \frac{100}{120}$	× 100 = 83.33 (Deterioration)
1973	$N \frac{120}{120}$	× 100 = 100 (No change)
1974	$N \frac{96}{80}$	× 100 = 120 (base year)
1975	$N \frac{126}{140}$	× 100 = 90 (Deterioration)

দেখা গৈছে যে 1971 চনত সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিমাণ 20 শতাংশ বৃদ্ধি হৈছে। কাৰণ আমি 1970 চনৰ সমান আমদানিকৃত সামগ্ৰী ক্ৰয় কৰিছো আৰু 1970 চনৰ তুলনাত আমি 20 শতাংশ অধিক হাৰত ৰপ্তানি বৃদ্ধি কৰিছো। আনহাতে 1972 চনত সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্ত হ্ৰাস হৈছে, কাৰণ ৰপ্তানি একে থাকিছে আৰু কিন্তু আমদানিৰ পৰিমাণ 1970ৰ তুলনাত বৃদ্ধি হৈছে। আকৌ 1973 চনত আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ একে হাৰত বৃদ্ধি হৈছে, অৰ্থাৎ পৰিবৰ্তনৰ হাৰ একে আছে। 1974 চনত দেখা গৈছে যে আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ উভয়ে হ্ৰাস পোৱা দেখা গৈছে। 1975 চনত আকৌ আমদানি ৰপ্তানি দুয়োটিয়ে বৃদ্ধি হৈছে আৰু দেখা গৈছে যে 1974ৰ সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্ত লাভজনক (Favourable) হৈছে আৰু 1975 চনত অলাভজনক হোৱা নাই (became unfavourable)। এই লাভ বা লোকচানৰ অৱস্থা 1970 চনক ভিত্তি বছৰ হিচাপে নিৰ্ভৰ কৰি জোখ কৰা হৈছে। সাধাৰণতে কৰা নিয়মটো হ'ল— যদি দেশখনৰ বিক্ৰী দৰ বৃদ্ধি হয় (Export price index), তেন্তে সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্ত লাভজনক হয়। যদি দেশখনৰ ক্ৰয় দৰ বৃদ্ধি হয়, তেন্তে সামগ্ৰী বিনিময় চৰ্ত লোকচানজনক (Unfavourable) হয়।

এনেদৰে সাধাৰণতে ধৰি লোৱা হয় যে যদি সামগ্ৰী বিনিময় চৰ্ত (Commodity terms of trade) লাভজনক হয়, তেন্তে দেশ এখনে উন্নতমুখী হাৰত আৰ্থিক কল্যাণ সাধন কৰিব পাৰে। বিপৰীতে আৰ্থিক কল্যাণ আৰু প্ৰগতি লাভ

Scanned with CamScanner

নহয়। ৰপ্তানিযোগ্য দৰ বৃদ্ধি হ'লে দেশ এখনে অধিক হাৰত ৰপ্তানি বৃদ্ধি কৰি লাভ অৰ্জন কৰিব পাৰে। যদি আমদানিযোগ্য দাম বৃদ্ধি হয়, তেতিয়া দেশ এখনৰ মুদ্ৰাৰ বৃহৎ অংশ দেশৰ বাহিৰলৈ যায় বাবে উন্নয়ন আৰু প্ৰগতিৰ হাৰ কম হয়। অৰ্থাৎ সামগ্ৰী বিনিময় চৰ্তই দেশ এখনৰ কল্যাণ আৰু প্ৰগতিৰ হাৰ উন্নীত কৰে। সামগ্ৰী বিনিময় চৰ্তৰ সৰ্বাধিককৰণৰ দ্বাৰা দেশ এখনৰ উন্নয়ন আৰু কল্যাণ সৰ্বাধিক কৰিব পৰা যায়। অৰ্থাৎ এইক্ষেত্ৰত বিশিষ্ট অৰ্থ বিজ্ঞানী James Haberlerৰ মতে দেশ এখনে সামগ্ৰী বিনিময় চৰ্ত সৰ্বাধিক কৰাৰ কাৰণে সংবেদনশীলতাৰ ওপৰত দেশ এখনৰ অৰ্থনৈতিক প্ৰগতি আৰু কল্যাণৰ পৰিমাণৰ সংবেদনশীলতা নিৰ্ভৰ কৰে।

এখন দেশৰ কল্যাণ বৃদ্ধি হোৱাৰ কথাটো ৰপ্তানি দৰ বৃদ্ধিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে, বৰং ৰপ্তানিজাত সামগ্ৰীৰ পৰা লাভ কৰা উপাৰ্জনৰ ওপৰতহে নিৰ্ভৰ কৰে। যদি অধিক ৰপ্তানি দৰ বৃদ্ধি হোৱা অৱস্থাত ৰপ্তানি বৃদ্ধি কৰা হয়, তেতিয়া আন দেশে আমদানি কৰা ৰপ্তানিজাত সামগ্ৰী ক্ৰয় কৰিব (ৰপ্তানি দৰ বৃদ্ধিৰ বাবে) আৰু দেশখনৰ বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ আয় কম হ'ব ইয়াৰ ফলত প্ৰগতি আৰু কল্যাণৰ হাৰ হ্ৰাস পায়। গুৰুত্বপূৰ্ণ কথাটো হ'ল দেশ এখনৰ ৰপ্তানিজাত সামগ্ৰীসমূহৰ চাহিদাৰ স্থিতিস্থাপকতা কিমান, তাক জানি লোৱাটোহে, ৰপ্তানি দৰ বৃদ্ধি হোৱাটো নহয়। ৰপ্তানিজাত সামগ্ৰীৰ চাহিদাৰ স্থিতিস্থাপকতা বা অস্থিতিস্থাপকতাৰ পৰিমাণৰ ওপৰতহে দেশ এখনৰ ৰপ্তানিজাত আয় (Export earning) বা উপাৰ্জন নিৰ্ভৰ কৰে। এই কথাটো এটা চিত্ৰৰ সহায়ত দেখুৱাব পৰা যায়।

তলৰ চিত্ৰ (১) আৰু চিত্ৰ (২)ত আমি ৰপ্তানি দৰ OY উলম্ব অক্ষত আৰু ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ OX অনুভূমিক অক্ষত দেখুৱাব পাৰো। চিত্ৰ (১)ত ৰপ্তানি চাহিদা ৰেখা স্থিতিস্থাপক। আনহাতে চিত্ৰ (২)ত ৰপ্তানি চাহিদা অস্থিতিস্থাপক। চিত্ৰ (১)ত OAৰ পৰা ODলৈ ৰপ্তানি দৰ সামান্য বৃদ্ধি হ'লে, ৰপ্তানি পৰিমাণ চিত্ৰ (১)ত OCৰ পৰা OFলৈ হ্ৰাস হ'ব। ফলস্বৰূপে, ৰপ্তানি উপাৰ্জন, ৰপ্তানি দৰ বৃদ্ধিৰ পাছত ODEFলৈ হ্ৰাস পায়। চিত্ৰ (২)ত ৰপ্তানি দৰ বৃদ্ধি হোৱাত (OAৰ পৰা ODলৈ) ৰপ্তানি উপাৰ্জন, ODEFৰ ৰপ্তানি দৰ বৃদ্ধি হোৱাৰ পিছত যথেষ্ট বেছিকৈ বৃদ্ধি পাইছে, যি OABCৰ তুলনাত অধিক হৈছে। ৰপ্তানিজাত চাহিদাৰ স্থিতিস্থাপকতা বৃদ্ধিৰ বাবে এইটো সম্ভৱ হৈছে।

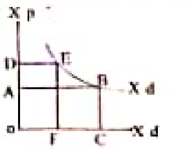

চিত্ৰ (১)ত স্থিতিস্থাপক ৰপ্তানি চাহিদা

একে কথা আমদানি দৰৰ পৰিবৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰতো ঘটিব পাৰে। আমদানি দৰ (Import price) হ্ৰাস হ'লে সামগ্ৰী বিনিময় চৰ্ত উন্নত হয়, কিন্তু ইয়াৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে দেশ এখনে একে হাৰত আৰ্থিক উন্নয়নৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব। এটা চিত্ৰৰ সহায়ত এই কথাখিনি বুজাব পৰা যায়। চিত্ৰ (A) আৰু চিত্ৰ (B)ত আমদানি দৰ OX অক্ষত আৰু আমদানিৰ পৰিমাণ OY অক্ষত ক্ৰমে অনুভূমিক আৰু উলম্বভাৱে দেখুওৱা হৈছে। চিত্ৰ (A)ত আমদানি দৰ ৰেখা অস্থিতিস্থাপক আৰু চিত্ৰ (B)ত স্থিতিস্থাপক হৈছে। চিত্ৰ (A)ত আমদানি দৰ যদি OAৰ পৰা ODলৈ হ্ৰাস হয়, তেতিয়া চিত্ৰ (B)ত OCৰ পৰা OFলৈ আমদানিৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পায়। কাৰণ যদ্যপি আমদানিযোগ্য সামগ্ৰী বেছি অস্থিতিস্থাপক অথচ আমদানি দৰ কম

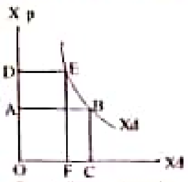

চিত্ৰ (২) অস্থিতিস্থাপক ৰপ্তানি চাহিদা

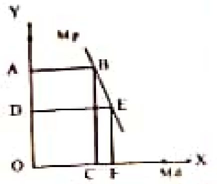

চিত্ৰ (A) অস্থিতিস্থাপক আমদানি চাহিদা

অস্থিতিস্থাপক হৈছে। আনহাতে চিত্ৰ (B)ত এক বেলেগ পৰিস্থিতি চিত্ৰ (A)ৰ তুলনাত দেখা গৈছে। ইয়াত আমদানি দৰ হ্ৰাস পোৱাৰ ফলত আমদানি পাইৰ মাত্ৰা বৃদ্ধি হৈছে। ফলত সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্ত বৰ্ধিত হৈছে। দাম হ্ৰাস হৈছে। কিন্তু ইয়াৰ আৰ্থিক কল্যাণ হ্ৰাস হৈছে। কাৰণ আমদানি খৰচ বৃদ্ধি হৈছে।

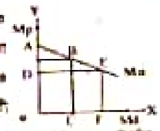

চিত্ৰ (B) স্থিতিস্থাপক আমদানি চাহিদা

এনেদৰে শুদ্ধ বিনিময় বাণিজ্য চৰ্ত বা সামগ্ৰী বিনিময় চৰ্তৰ চাহিদাৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ভিত্তিত আৰ্থিক কল্যাণ জোখ কৰা হয়।

৩। আয়ৰ বাণিজ্য চৰ্ত (Income terms of trade) ঃ আয়ৰ বাণিজ্য চৰ্তৰ ধাৰণাটো G.S. Dorrance নামৰ অৰ্থনীতিবিদজনে 1949 চনত লেনিংসমূহৰ বাবে প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। এখন দেশে ৰপ্তানি দৰৰ পৰিবৰ্তনৰ ফলত ৰপ্তানিৰ কিমান পৰিবৰ্তন হ'ব পাৰে, তাক নিৰূপণ কৰাটো অতি প্ৰয়োজনীয়। উক্ত ক্ষেত্ৰত আমদানি-ৰপ্তানিৰ পৰিমাণত সামগ্ৰী বাণিজ্যৰ চৰ্তৰ দৰ মসৃণ কৰি আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যত এক নতুন পদ্ধতি আনি দিয়াটো ধৰি অৰ্থনীতিত প্ৰদান কৰিছে। ৰপ্তানি মূল্যৰ পৰিমাণক আমদানি দৰ সূচীৰ দ্বাৰা ভাগ কৰি যি মূল্যসূচী পোৱা যায়, তাকে আয়ৰ বাণিজ্য চৰ্ত বোলে। G.S. Dorrance ৰ আয়ৰ বাণিজ্য চৰ্তটোৰ সাংকেতিক সূত্ৰটো হ'ল—

$$Ty = \frac{PxQx}{Pm}$$

য'ত Ty = আয়ৰ বাণিজ্য চৰ্ত (Income terms of trade)

Q = পৰিমাণ (Quantity)

P = দৰ (Price)

X = ৰপ্তানি (Export)

m = আমদানি (Import)

আয়ৰ বাণিজ্য চৰ্তই নিৰ্দিষ্ট দেশ এখনৰ বাণিজ্যৰ সমৰ্থতা (আমদানিৰ ক্ষেত্ৰত) বুজাব পাৰি। অৰ্থাৎ P_mৰ দ্বাৰা QM নিৰূপণ কৰিব পাৰি। সেই কাৰণে আয়ৰ বাণিজ্য চৰ্ত উন্নয়নশীল দেশৰ বাবে অতি প্ৰয়োজনীয়। আয়ৰ বাণিজ্য চৰ্তটো (Income terms of trade) আন এটা সূত্ৰৰ দ্বাৰাও প্ৰকাশ কৰিব পাৰি। যেনে—

$$I = Nxq \left(or\ I = \frac{Xp}{Mp} \times Xq\ or\ I = \frac{XpXq}{Mp} \right)$$

য'ত N = সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্ত বা Commodity terms of trade (Xp/Mp), Xq ৰ অৰ্থ হ'ল ৰপ্তানি পৰিমাণৰ সূচী (Export quality Index)

Scanned with CamScanner

N = সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্ত (Commodity terms of trade)

X_x = ৰপ্তানি উৎপাদনৰ সূচী (Export productivity India)

S = একক উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্ত (Single factorial terms of trade)

এটা উদাহৰণৰ সহায়ত এই বাণিজ্য চৰ্তৰ বিশ্লেষণ অধিক স্পষ্ট ৰূপত প্ৰকাশ কৰিব পৰা যায়।

২.৪ ১ একক উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্তসূচী (Single factorial terms of trade Index)।

1970 $S = \frac{100}{100} \times 100 = 100$ (base year)

1971 $S = \frac{90 \times 100}{100} = 90$ (Decreased)

1972 $S = \frac{90 \times 120}{100} = 108$ (Improved)

1973 $S = \frac{80 \times 125}{100} = 100$ (No Change)

1970 চনক ভিত্তি বছৰ (Base Year) হিচাপে ধৰি তিন আৰু প্ৰত্যেক চলকতে 100টক মূল্য প্ৰদান কৰিছো। এই চলকসমূহ হ'ল—

(ক) Export price Index (ৰপ্তানি দৰ সূচী)

(খ) Import price Index (আমদানি দৰ সূচী)

(গ) Export productivity Index (ৰপ্তানী উৎপাদিতা সূচী)

আগতে 1970 ভিত্তি বছৰত একক উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্তৰ সূচীৰ মূল্য 100 বুলি ধৰি লোৱা হৈছে। 1971 চনত দেখা গৈছে যে ৰপ্তানি দৰসূচী 10 শতাংশ হ্ৰাস হৈছে। গতিকে একক উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিমাণো 10 শতাংশ হ্ৰাস পাইছে। 1972 চনত দেখা গৈছে যে ৰপ্তানি দৰসূচীৰ পৰিমাণ 10 শতাংশ হ্ৰাস হৈছে আৰু ৰপ্তানি উৎপাদিতাৰ সূচীৰ পৰিমাণ 20 শতাংশ বৃদ্ধি হৈছে। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল একক উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্তৰ হাৰ 4 শতাংশ পৰিমাণৰ বৃদ্ধি হৈছে। আন কথাত ক'ব পাৰি, 1971 চনত সামগ্ৰীৰ বাণিজ্য চৰ্ত আৰু একক উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্ত— দুয়োটাই অৱনতি হৈছে; তদুপৰি ৰপ্তানি উৎপাদনৰ উৎপাদিতা শক্তিত কোনো ধৰণৰ পৰিবৰ্তন সাধন হোৱা নাই। ইয়াৰ বিপৰীতে 1972 চনত সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্ত (Commodity terms of trade) অৱনতিমুখী (Deterioration) হৈছে, কিন্তু একক উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্ত (Single factorial terms of trade) উন্নত হৈছে। এইটো সম্ভৱ হৈছে ৰপ্তানি উৎপাদনৰ উৎপাদিকা শক্তি বৃদ্ধি হোৱাৰ কাৰণে। 1973 চনত আগোনাৰী সামগ্ৰীৰ বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিমাণ স্থিৰ হোৱাৰ একক উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্তৰ দ্বাৰা সামঞ্জস্য পূৰ্ণ কৰি ধৰা হৈছে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল— এই সময়ত দেশখনে ৰপ্তানিযোগ্য উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ দৰ অবমূল্যায়ন হোৱা বাবে এনে আলোচনাৰ অৱস্থাৰ সন্মুখীন হৈছে। ৰপ্তানি সামগ্ৰীৰ মূল্য 20 শতাংশ কমি গৈছে। কিন্তু ৰপ্তানি খণ্ডৰ উৎপাদনশীলতা 25 শতাংশ বৃদ্ধি কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। উন্নত কৌশল, কাৰিকৰী জ্ঞান, প্ৰযুক্তিবিদ্যা প্ৰভৃতিৰ দ্বাৰা বৃদ্ধি আনিব পৰাৰ বাবে পৰিমাণ 25 শতাংশ কম কৰিবলৈ দেশখন সমৰ্থ হৈছে। এই বাবে দুয়োটাৰ হাৰ একক উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্তৰ হাৰ স্থিৰ (Constant) হৈ আছে। দেশখনে লাভৰ বৃদ্ধি কৰি বাবে ৰপ্তানি

উৎপাদনশক্তি বাঢ়িছে হৈছে। উৎপাদনৰ দক্ষতাই ৰপ্তানিকাৰী দেশক সহায় কৰে, কিন্তু উৎপাদনশীলতাই আমদানিকাৰী ৰাষ্ট্ৰক সহায় কৰে। যদি ৰপ্তানিকাৰী দেশখন ধনী দেশ হয় আৰু আমদানিকাৰী দেশখন দুৰ্বীয়া দেশ হয়, তেন্তে ধনবান ৰাষ্ট্ৰৰ অৱস্থাৰ সামগ্ৰিকভাৱে এক সুবিধা লোকচানৰ অভাৱ সকলো দুৰ্বল ৰাষ্ট্ৰৰ মাজত পৰিব হ'ব। আনহাতে ইয়াৰ কাৰণে ধনী ৰাষ্ট্ৰৰ পৰা দুৰ্বীয়া ৰাষ্ট্ৰলৈ অভাৱ চলাচল হ'ব। আনকি বিশ্বজনীন অ-সমতাৰ হাৰো কম হ'ব। ইয়াৰ অভিজ্ঞতে পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ৰাষ্ট্ৰই আন্তৰ্জাতিক বজাৰত কিছু উন্নতি আৰু সমতাৰ বাবে 1974 চনত ৰাষ্ট্ৰসংঘই তেতিয়া এখন এক নতুন অৰ্থনৈতিক বিশ্ব ব্যৱস্থা (A new world economic order UNO resolution 1974)ৰ সৃষ্টি হ'ল। অৱশ্যে এইটো নিৰ্ভৰ কৰিব আমেৰিকা, ইংলেণ্ড, জাপান, চীন আদি উন্নত ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ ৰপ্তানিযোগ্য সামগ্ৰীৰ দৰ বাবে কম-বেছি হোৱাৰ ওপৰত। কিন্তু বাস্তৱত দেখা যায় যে ধনী ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ ৰপ্তানিযোগ্য সামগ্ৰীৰ দৰ হ্ৰাস হোৱা নাই। ফলত তৃতীয় বিশ্বৰ দেশসমূহে বাণিজ্য চৰ্তৰ দ্বাৰা লাভৱান হোৱা নাই। লাভৱান হৈছে ধনী আৰু উন্নত ৰাষ্ট্ৰসমূহ। কাৰণ এই দেশসমূহৰ কোনোধৰণৰ ৰপ্তানিযোগ্য সামগ্ৰীৰ দৰ হ্ৰাস কৰাৰ পক্ষপাতী নহয়। ফলত একক উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্তই তৃতীয় বিশ্বৰ দেশসমূহক আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত সুবিধা প্ৰদানত ব্যৰ্থতা প্ৰদান কৰাহে দেখা গৈছে।

৪। দ্বৈত উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্ত (Double factorial terms of trade) ঃ দ্বৈত উৎপাদনৰ বাণিজ্য চৰ্তৰ ধাৰণাটো Jacob viner নামৰ অৰ্থনীতিবিদজনে 1937 চনত উত্থাপন কৰিছিল। আগতে বাণিজ্য চৰ্তৰ আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য ধাৰণা তিনিটা হ'ল— সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্ত, আয়ৰ বাণিজ্য চৰ্ত আৰু একক উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্ত। ইয়াৰ বাহিৰেও আৰু তিনিটা বাণিজ্য চৰ্ত আছে। সেয়া হ'ল— দ্বৈত উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্ত, প্ৰকৃত ব্যয়ৰ বাণিজ্য চৰ্ত আৰু উপযোগিতাৰ বাণিজ্য চৰ্ত। এই শেষৰ তিনিবিধ বাণিজ্য চৰ্ত বাস্তৱ কাৰ্য অতি কঠিন। গতিকে এই বাণিজ্য চৰ্ত তিনিটা অতি চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল।

যেতিয়া একক উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিসংখ্যাত ধৰণ তুলি ধৰি আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ উৎপাদনশীলতাৰ পৰিমাণ জোখ কৰাৰ চেষ্টা কৰা হয়, তেতিয়া তাক দ্বৈত উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্ত (Double factorial terms of trade) বুলি কোৱা হয়। সাংকেতিক সূত্ৰৰ দ্বাৰা এই বাণিজ্য চৰ্তক এনেদৰে বুজোৱা হয়—

$$D = N \frac{X_r}{M_r} \left(\text{or } D = \frac{X_p}{M_p} \times \frac{X_r}{M_r}\right)$$

ইয়াত—

X_r = ৰপ্তানি উৎপাদিকা সূচী (Export productivity Index)

M_r = আমদানি উৎপাদিকা সূচী (Import productivity Index)

D = দ্বৈত উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্ত (Double factorial terms of trade)

ই D অৰ্থাৎ দ্বৈত উৎপাদনগত বাণিজ্যৰ চৰ্তটো একক উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্তৰ লগত ব্যৱহাৰ হ'ব নোৱাৰে, যেতিয়া আমদানিযোগ্য সামগ্ৰী উৎপাদন কৰোঁতে উপাদানৰ (Factor) পৰিবৰ্তন সাধন হয়। এই পৰিবৰ্তন মানে হ'ল ব্যয়ৰ পৰিবৰ্তন। অন্যান্য আমদানি কৰিবলগীয়া ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষেত্ৰত এই চৰ্তৰ দ্বাৰা বিশেষ লাভ নহয়। ৰপ্তানি কৰিবলগীয়া ৰাষ্ট্ৰসমূহে দ্বৈত উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্তৰ দ্বাৰা লাভৱান হয়। আমদানি কৰিবলগীয়া ৰাষ্ট্ৰ এখনে বিদেশ দেশৰ পৰা সামগ্ৰী আমদানি কৰিব, সেই ৰাষ্ট্ৰখনে লাভৰ ক্ষেত্ৰত সুবিধা গ্ৰহণ কৰিছে, তাৰ চিন্তা নকৰে। আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ উৎপাদনশীলতাৰ সূচী দুয়োখন দেশৰ ক্ষেত্ৰত কেনে হ'ব, তাক সঠিকভাৱে হিচাপ কৰিব পৰা নাযায়। এইক্ষেত্ৰত আমদানি কৰিব লোৱা ৰাষ্ট্ৰখনৰ অসুবিধা আছে। সেই কাৰণে দ্বৈত উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্তৰ জনপ্ৰিয়তা কম বুলি কোৱা হয়। তদুপৰি ইয়াৰ ব্যৱহাৰিক তাৎপৰ্য একেবাৰে কম।

Scanned with CamScanner

৬। প্ৰকৃত ব্যয় বাণিজ্য চৰ্ত (Real cost terms of trade) ঃ প্ৰকৃত ব্যয়ৰ প্ৰসংগত নিৰ্ভৰ কৰি চৰ্ত লাগে আমদানি-ৰপ্তানিৰ আনুপাতিক পৰিমাণ নিৰ্ণয় কৰাটোৱেই প্ৰকৃত ব্যয় বাণিজ্য চৰ্ত (Real cost terms of trade) বুলি কোৱা হয়। বাণিজ্য চৰ্তৰ এই প্ৰকৃত [illegible] বাণিজ্য চৰ্ত পৰিমাপৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ৰপ্তানিযোগ্য সামগ্ৰীৰ প্ৰকৃত ব্যয় কিমান হ'ব আৰু সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিবৰ্তনে ৰপ্তানি বাণিজ্য সূচীত কেনে প্ৰভাৱ পেলায়, সেই সম্পৰ্কে প্ৰকৃত ব্যয় বাণিজ্য চৰ্তই অধ্যয়ন কৰে। ৰপ্তানিযোগ্য সামগ্ৰীৰ উৎপাদনত প্ৰকৃত ব্যয় মানে হ'ল— ৰপ্তানি সামগ্ৰী উৎপাদন কৰোঁতে সম্পদৰ প্ৰতি একক নিয়োগ কৰোঁতে কি পৰিমাণে [illegible] উৎপাদনসমূহৰ [illegible] হয়, তাৰ পৰিমাণ নিৰ্ধাৰণ কৰাৰ এক প্ৰক্ৰিয়া। সাংকেতিকভাৱে প্ৰকৃত ব্যয়ৰ বাণিজ্য চৰ্তক (R) সংকেৰে প্ৰকাশ কৰা হয়।

প্ৰকৃত ব্যয় বাণিজ্য চৰ্ত—

$$\text{Real cost terms of trade } (R) = N \frac{Xa}{Xr}$$

$$\text{or} \qquad R = \frac{Xp}{Mp} \times \frac{Xa}{Xr}$$

Xa = Export productivity index

অথবা ৰপ্তানি বাণিজ্যৰ উৎপাদিকা সূচী

X_r = Real cost of producing export goods

ৰপ্তানি উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ প্ৰকৃত ব্যয়।

R = Real cost terms of trade

প্ৰকৃত ব্যয়ৰ বাণিজ্য চৰ্ত।

M_p = Cost of import producing goods

আমদানি উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ ব্যয়।

N = Commodity terms of trade

সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্ত।

সূত্ৰটোৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিমাণ হ্ৰাস পালে ৰপ্তানি উৎপাদিকা সূচীৰ পৰিমাণ এনে এক অনুপাতত থাকে, য'ত একক উপাদানৰ বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিমাণ [illegible] হয়। ৰপ্তানিযোগ্য সামগ্ৰীৰ উৎপাদনত প্ৰকৃত ব্যয়ৰ পৰিবৰ্তন এইদৰে (R) অৰ্থাৎ প্ৰকৃত ব্যয়ৰ বাণিজ্য চৰ্ত আৰু (S) বা একক উপাদানৰ বাণিজ্য চৰ্তৰ কোনো পৰিৱৰ্তন [illegible] নহয়। প্ৰকৃত ৰপ্তানিযোগ্য সামগ্ৰীৰ উৎপাদনৰ ব্যয়ত একো পৰিবৰ্তন নহয়। যদি ৰপ্তানি উৎপাদিকা শক্তি বৃদ্ধি কৰাৰ বাবে আৰ্থিক পৰিমাণ কম হয়, তেতিয়া প্ৰকৃত ব্যয়ৰ সূচী (X_r) আৰু প্ৰকৃত ব্যয়ৰ বাণিজ্য চৰ্ত (R) নিম্নগামী আৰু অৱনত (Worsen) হ'ব। অন্যহাতে একক উপাদানৰ বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিমাণ একে থাকিব।

প্ৰকৃত ব্যয় উৎপাদনকাৰী আৰু ৰপ্তানি উৎপাদনৰ জড়িত কৰা দেশসমূহে বৃদ্ধি কৰিব খোজা ৰপ্তানি উৎপাদন আৰু প্ৰকৃত বাণিজ্য চৰ্তৰ বিষয়টো একেধৰণৰ বিষয়নিষ্ঠ (Subjective) ধাৰণা বুলি ক'ব পাৰি। ইয়াৰ এক সুনিৰ্দিষ্ট পৰিমাপত

জোখ কৰা সম্ভৱ নহয়। প্ৰকৃততে এইটো এক উপলব্ধিৰ বিষয়। জোখ মাপ কৰিব খোজা বিষয় নহয়। ইয়াৰ বাবে ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত বিশেষভাৱে পোৱা নাযায়। সেই কাৰণে প্ৰকৃত ব্যয়ৰ বাণিজ্য চৰ্তৰ ধাৰণা (Real cost terms of trade concept)টো অৰ্থনীতি আৰু সৰ্বজনগ্ৰাহ্য হৈ উঠা নাই।

৭। উপযোগিতাৰ বাণিজ্য চৰ্ত (Utility terms of trade) ঃ যেতিয়া (R) অৰ্থাৎ প্ৰকৃত ব্যয় বাণিজ্য চৰ্ত পৰিমাপত যদি আমদানিৰে তুলনামূলক পৰিমাণ আৰু অথবা উৎপাদনৰ কোনো সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ ৰপ্তানিৰ বাবে ত্যাগ (Sacrifice) কৰা হয়, তাক উপযোগিতাৰ বাণিজ্যৰ চৰ্ত বুলি কোৱা হয়, অৰ্থাৎ ৰপ্তানি সামগ্ৰী উৎপাদনৰ বাবে বৰ্তমানে ভোগ্য সামগ্ৰী উৎপাদনৰ সম্পদ কোনো পৰা ত্যাগ কৰি ৰপ্তানিৰ পৰা পাব পৰা উপযোগিতা নিৰ্ধাৰণ বাণিজ্য সূচী কৰা চৰ্তই হ'ল উপযোগিতা বাণিজ্য চৰ্ত। এই বাণিজ্য চৰ্তক ইংৰাজী 'U' আখৰটোৰ দ্বাৰা চিহ্নিত কৰা হয়। সাংকেতিকভাৱে উপযোগিতাৰ বাণিজ্য চৰ্তক বুজোৱা হয় তলত দিয়াৰ দৰে—

$$U = N.\frac{Mz}{Xr}.\frac{I}{Um}$$

ইয়াত —

U = উপযোগিতাৰ বাণিজ্য চৰ্ত।

X_a = ৰপ্তানি উৎপাদিকা সূচী।

X_r = ৰপ্তানি সামগ্ৰীৰ প্ৰকৃত বাণিজ্য চৰ্ত।

Um = আমদানি বাণিজ্য চৰ্তৰ উপযোগিতা।

N = সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্ত।

সমীকৰণটোত দেখা গৈছে যে আমদানি বাণিজ্যৰ চৰ্তৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি হোৱাৰ লগে লগে উপযোগিতাৰ বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিমাণ হ্ৰাস হৈছে। বিপৰীতে উপযোগিতা বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হয়।

উপযোগিতা বাণিজ্য চৰ্তৰ ধাৰণাটোও প্ৰকৃত বাণিজ্য চৰ্তৰ দৰে এক বিষয়নিষ্ঠ মানসিক ধাৰণা। উপযোগিতা জোখ মাপ কৰাটো এক বিষয়। ইয়াৰ নিৰ্দিষ্ট জোখ-মাপ নাথাকে। গতিকে ইয়াৰ দ্বাৰা বাণিজ্য চৰ্তক সম্পূৰ্ণভাৱে জোখ কৰিব পৰা নাযায়। ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত এই বাণিজ্য চৰ্তৰ ব্যৱহাৰ অতি কম।

ওপৰোক্ত বিভিন্ন বাণিজ্য চৰ্তৰ এক সমগ্ৰ বিশ্লেষণত আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্য চৰ্তৰ ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰি।

২.৫ ঃ বাণিজ্য চৰ্তক প্ৰভাৱান্বিত কৰা উপাদানসমূহ (Factors affecting terms of trade) ঃ বাণিজ্য চৰ্তৰ প্ৰভাৱ বুলিলে আমদানি চাহিদা (Import demand) আৰু ৰপ্তানি চাহিদাৰ (Export demand) পৰিমাণৰ আনুপাতিক বুজোৱা হয়। অৰ্থাৎ কিমান পৰিমাণৰ আমদানিৰ বদলত কিমান পৰিমাণৰ ৰপ্তানি নিৰ্ভৰ হ'ব, এই বিষয়টোৰ দিশত প্ৰভাৱ পেলোৱা উপাদান সমূহৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট নিৰ্ণায়ক বাণিজ্য চৰ্তৰ প্ৰভাৱ বুলি ক'ব পাৰি। সাধাৰণতে দুখন দেশৰ মাজত কৰা আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্য আৰু বাণিজ্য চৰ্তক প্ৰভাৱান্বিত কৰা উপাদানসমূহ হ'ল—

১। সংশ্লিষ্ট দেশৰ আমদানি চাহিদাৰ স্থিতিস্থাপকতা অৰ্থাৎ Elasticity of demand for imports of the country concern (Dm)

২। বিদেশী ৰাষ্ট্ৰৰ ৰপ্তানিযোগ্য সামগ্ৰীৰ চাহিদাৰ স্থিতিস্থাপকতা অৰ্থাৎ Elasticity of demand for its exports by the foreign country (Dx)

৩। ৰপ্তানি সামগ্ৰী যোগানৰ স্থিতিস্থাপকতা অৰ্থাৎ Elasticity of supply of exports (Sx)

৪। আমদানি সামগ্ৰী যোগানৰ স্থিতিস্থাপকতা অৰ্থাৎ Elasticity of Supply of Imports (Sm)

আন অৰ্থত উপৰিউক্ত চাহিদাসমূহৰ চাহিদাৰ স্থিতিস্থাপকতাক পাৰস্পৰিক চাহিদাৰ স্থিতিস্থাপকতা Reciprocal demand elasticity বুলি কোৱা হয়। এই স্থিতিস্থাপকতাৰ অৱস্থা আৰু পৰিমাণ চাহিদাৰ গভীৰতা (Intensity of demand) ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব পাৰি। এইটো নিৰ্ভৰ কৰে—

১। জনসংখ্যাৰ আকৃতি আৰু জনসংখ্যাৰ বৃদ্ধিৰ ওপৰত।

২। ৰপ্তানি যোগানৰ সম্পদশালিতাৰ ওপৰত।

৩। আমদানি আৰু ৰপ্তানি কৰিব পৰা সামগ্ৰীৰ প্ৰকৃতি আৰু পৰিমাণৰ ওপৰত।

৪। চাহিদাৰ বিন্যাস, যাৰ প্ৰভাৱত চাহিদাৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ভৰ কৰে।

৫। সামগ্ৰী আৰু সেৱা বেচা-কিনা কৰাৰ সামৰ্থ্য, অভ্যাস আৰু বাণিজ্যৰ পৰিমাণ।

৬। চৰকাৰৰ বাণিজ্য নীতি, শুল্ক, কোটা আৰু অন্যান্য বাণিজ্যিক নীতি নিয়ম আৰু আইন।

৭। আমদানি ৰপ্তানি বাণিজ্যৰ প্ৰসাৰণৰ ওপৰত উল্লিখিত বিষয়সমূহৰ উপৰি বাণিজ্য চৰ্ত নিৰ্ণয় কৰা বা বাণিজ্য চৰ্তত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰা উপাদানসমূহ হ'ল—

১। আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ চাহিদাসমূহৰ পৰিৱৰ্তন।

২। Tariff বা শুল্ক।

৩। Devaluation বা অৱমূল্যায়ন।

৪। Economic developments বা অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন।

এই প্ৰভাৱসমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ তলত আলোচনা কৰা হ'ল—

১। বাণিজ্য চৰ্তৰ চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰভাৱ (Effects of shift in the demand of the terms of trade) ঃ আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ ফলত বিভিন্ন বাণিজ্য চৰ্তত দুখন দেশে কেনেকুৱা অৱস্থা লাভ কৰিব পৰা অৱস্থা তলত চিত্ৰ যোগে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি।

ওপৰৰ চিত্ৰ (A)ত দেখা গৈছে যে চাহিদাৰ আগৰ প্ৰান্তৰ ৰেখাৰ পৰিমাণ (Wine) আমেৰিকাৰ ক্ষেত্ৰত OY অক্ষত দেখুওৱা হৈছে। OE হ'ল ইংলেণ্ডৰ প্ৰস্তাৱ ৰেখা (Offer curve)। ধৰা হৈছে আমেৰিকাৰ আমদানি চাহিদা (ইংলেণ্ডৰ কাপোৰ) বৃদ্ধি হ'ল এনে পৰিস্থিতত, যাতে আমেৰিকাৰ Wineৰ চাহিদা ৰেখা পূৰ্বতকৈ OP' লৈ স্থানান্তৰিত হ'ব। ফলত বাণিজ্য চৰ্তৰ ঢাল (Slop) ON ৰ পৰা ON' লৈ স্থানান্তৰিত হয়। ইয়ে আমেৰিকাৰ চাহিদা হ্ৰাস আৰু ইংলেণ্ডৰ চাহিদা বৃদ্ধিক বুজায়।

সেইদৰে চিত্ৰ (B)ত ধৰা হ'ল যে আমেৰিকাৰ আমদানিযোগ্য সামগ্ৰী (Wine)ৰ চাহিদা বৃদ্ধি পাইছে। সেয়েহে

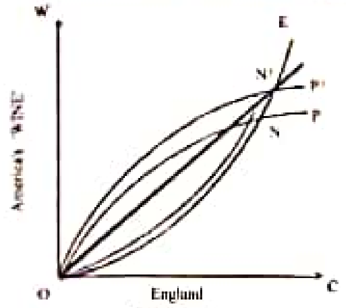

Diagram (A)

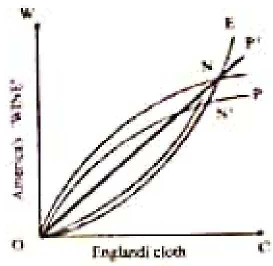

Diagram (B)

(Effect of Shift is demand on Terms of Trade)

ইংলেণ্ডৰ প্ৰস্তাৱ ৰেখা (offer curve) OE লৈ বৃদ্ধি পায়। এইদৰে ON ৰ পৰা ON' লৈ বাণিজ্য চক্ৰ পৰিৱৰ্তন হৈছে।

ইয়াৰ ফলত ইংলেণ্ডৰ বাণিজ্য চৰ্ত হ্ৰাস আৰু আমেৰিকাৰ বাণিজ্য চৰ্ত বৃদ্ধি পাইছে। বাণিজ্য চৰ্ত সমানুপাতে বৃদ্ধি আৰু পৰিৱৰ্তন হ'ব, যদিহে ON ৰেখা পৰিৱৰ্তিত হয় (আগৰ অৱস্থা পৰা) আৰু সেয়েহে আমেৰিকাৰ বাণিজ্য চৰ্ত বৃদ্ধি হয়। ওপৰৰ চিত্ৰ (A) আৰু (B)ত তাকে দেখুওৱা হৈছে।

২। বাণিজ্য চৰ্তৰ ওপৰত শুল্কৰ প্ৰভাৱ (Effect of tariff on terms of Trade) ঃ কোনো এখন দেশে বা চৰকাৰে বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিমাণ উন্নত কৰিবলৈ শুল্ক বা শুল্ক নীতি প্ৰৱৰ্তন কৰে। এই শুল্কৰ পৰিমাণ অনুসৰি প্ৰস্তাৱ ৰেখাৰ (Offer curves) ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। শুল্কৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ [illegible] বাণিজ্য চৰ্ত নিৰ্ভৰশীল হয়। যদি বিদেশীয় দেশৰ প্ৰস্তাৱ ৰেখাৰ পৰিমাণৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ পৰিমাণ একককৈ বেছি আৰু

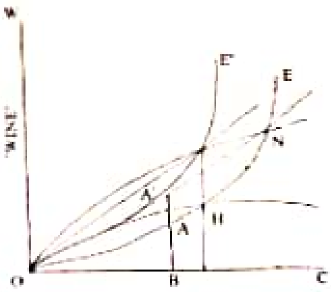

Cloth Diagram (C)

(Effect of Tariff on Terms of Trade)

অনিৰ্দিষ্টভাৱেহে (Infinity) কম হয়, তেতিয়া বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিমাণ উচ্চ হোৱা বুলি ধৰা হয়। [illegible] যে আমেৰিকাৰ Wine ৰ দামো বেখা হ'ল OP পৰিমাণৰ। ইংলেণ্ডৰ [illegible] হ'ল OE পৰিমাণৰ ON ৰেখাৰ ঢাল (Slope) বাণিজ্য চৰ্ত বুলি জোৱা হয়।

যদি ইংলেণ্ডই আমেৰিকাৰ পৰা আমদানি কৰা Wine ৰ ওপৰত শুল্ক আৰোপ কৰে অৰ্থাৎ Import duty আৰোপ কৰে, তেতিয়া ইংলেণ্ডৰ [illegible] আমদানি শুল্ক হিচাপে [illegible]। তেতিয়া ইংলেণ্ডৰ [illegible] OE [illegible] হ'ব। ইয়াৰ আগতে ইংলেণ্ডে [illegible] OB পৰিমাণ Wine ৰ AB [illegible] পৰিমাণ [illegible]। নতুন শুল্ক আৰোপ কৰাৰ লগে লগে ইংলেণ্ডে OB পৰিমাণ [illegible] AB৷ আমদানি শুল্ক অৰ্থাৎ AA' পৰিমাণৰ [illegible] A'B পৰিমাণৰ Wine আমদানি [illegible]। [illegible] OE হ'ল [illegible] পৰিমাণৰ তুলনাত অধিক হ'ব।

৫। বাণিজ্য চৰ্তত অৱমূল্যায়নৰ প্ৰভাৱ (Effects of evaluation on terms of trade) ঃ অৱমূল্যায়ন মানে হ'ল এখন দেশৰ [illegible] (Currency note) আৰু বিনিময় মূল্যৰ [illegible]। তেতিয়া এখন দেশৰ উৎপাদনৰ [illegible] স্থিতিস্থাপকতা (আমদানি আৰু ৰপ্তানি) [illegible] পৰিমাণৰ হয়, তেতিয়া মুদ্ৰাৰ অৱমূল্যায়নে বাণিজ্য চৰ্ত [illegible] কৰি তোলে— (অৰ্থাৎ আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ [illegible] স্থিতিস্থাপকতা [illegible] হয়।)

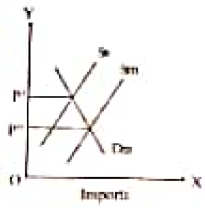

[illegible] Dx>Sm, Sx [illegible], তেতিয়া অৱমূল্যায়নৰ [illegible] বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিমাণ উচ্চ হয়। ইয়াক এটা চিত্ৰৰ [illegible] দেখুৱাব পাৰি। ধৰা হ'ল অৱমূল্যায়ন [illegible] স্থিতিস্থাপক। [illegible] Dx>1. (The demand for export is also elastic). [illegible] অৱমূল্যায়ন [illegible] স্থিতিস্থাপক (Sm [illegible] 1)। [illegible] ৰপ্তানি [illegible] স্থিতিস্থাপক (Sx<1)।

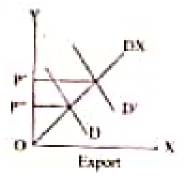

অৱমূল্যায়নৰ আগতে আমদানি দাম হ'ল P''Om আৰু ৰপ্তানি দাম হ'ল OPx পৰিমাণৰ। অৱমূল্যায়নৰ [illegible] আমদানি [illegible] SM লৈ বৃদ্ধি হ'ব। ৰপ্তানি [illegible] Dx লৈ [illegible] হ'ব। আমদানি-ৰপ্তানি নতুন [illegible] হ'ব [illegible] OP'm আৰু OP'x ৰ পৰিমাণ। দেখা গৈছে, ৰপ্তানি তুলনাত আমদানি মূল্য কম পৰিমাণত বৃদ্ধি পাইছে। গতিকে দেখা গৈছে—

$$\left[\frac{P'm-P''m}{OP'm} < \frac{P'x-P''x}{OP'x}\right]$$ হৈছে।

ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল— অৱমূল্যায়নৰ ফলত বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিমাণ উন্নত হৈছে। [illegible] অৱমূল্যায়নৰ ফলত বাণিজ্য চৰ্তৰ [illegible] দেখুওৱা হৈছে।

৬। বাণিজ্য চৰ্তত অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ প্ৰভাৱ (Effect of economic development on terms of trade) ঃ অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন হ'ল এক দীৰ্ঘকালীন প্ৰক্ৰিয়া, য'ত আৰ্থিক [illegible] উৎপাদন [illegible] হয়। এখন দেশৰ

উৎপাদনৰ [illegible] অৰ্থনৈতিক উন্নয়নে প্ৰভাৱান্বিত কৰে। [illegible] উৎপাদনৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হ'লে [illegible] হয়। [illegible] উন্নয়ন বৃদ্ধি হোৱা হয়। আৰ্থিক [illegible] আৰু উন্নয়নে মূৰুপিছু আয় (Per capital Income) বৃদ্ধি পায়। আয়ৰ পৰিমাণ পৰিবৰ্তনৰ লগে লগে আয়ৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ পৰিমাণো পৰিবৰ্তন হয়। আমদানিৰ চাহিদা বৃদ্ধি হয়। অৰ্থনৈতিক প্ৰগতিৰ ফলত [illegible] পৰিমাণ বৃদ্ধি হয়, আমদানি বৃদ্ধি হয় অথবা আমদানিযোগ্য সামগ্ৰীৰ যোগান বৃদ্ধি হয়। [illegible] বাণিজ্য চৰ্তৰ [illegible] প্ৰকাশ পায়। এই [illegible] কৰিব পাৰি—

১। আমদানিজাত সামগ্ৰীৰ আয়ৰ চাহিদাৰ স্থিতিস্থাপকতা যদি একতকৈ সমান হয় (Equal to unity), তেতিয়া বাণিজ্য চৰ্তৰ [illegible] সৃষ্টি হয়।

২। আয় স্থিতিস্থাপকতা যদি একতকৈ বেছি হয়, যোগানৰ স্থিতিস্থাপকতা একতকৈ কম হ'লে বাণিজ্য চৰ্তই অৰ্থনৈতিক [illegible] সৃষ্টি কৰে। তেতিয়া আমদানি চাহিদা বৃদ্ধি পায়।

৩। যদি চাহিদাৰ আয়ৰ স্থিতিস্থাপকতা একতকৈ কম হয় আৰু যোগানৰ স্থিতিস্থাপকতা একতকৈ বেছি হয়, তেতিয়া বাণিজ্য চৰ্ত [illegible] হ'ব। তেতিয়া আমদানিৰ পৰিমাণ [illegible]।

৪। যদি চাহিদাৰ [illegible] আয়ৰ স্থিতিস্থাপকতা একতকৈ বেছি হয়, [illegible] যোগানৰ পৰিমাণো একতকৈ বেছি হয়, তেতিয়া [illegible] পৰিমাণ ইয়াৰ আকাৰৰ (Size) [illegible] নিৰ্ভৰ কৰিব। যদি আমদানিজাত সামগ্ৰীৰ চাহিদা বৃদ্ধি হয়, তেতিয়া বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিমাণ উচ্চ হ'ব। [illegible] বাণিজ্য চৰ্তৰ প্ৰভাৱ।

২.৪ ঃ বাণিজ্য চৰ্ত আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন (Terms of trade and economic growth) ঃ এখন দেশৰ অৰ্থনৈতিক বাণিজ্য চৰ্তই (Terms of trade) এক বিশিষ্ট ভূমিকা [illegible] কৰে। বাণিজ্য চৰ্ত [illegible] ৰাষ্ট্ৰই আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যত লিপ্ত হ'ব [illegible]। [illegible] বাণিজ্য চৰ্তই এখন দেশৰ আমদানিৰ পৰিমাণ [illegible] আৰু আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ [illegible] সেই দেশবোৰৰ [illegible] হয়, [illegible] ৰপ্তানি [illegible] বাণিজ্যৰ [illegible] সুযোগ পায়। ইয়াৰ ফলত বাণিজ্যত লিপ্ত হৈ থকা ৰাষ্ট্ৰসমূহে আয় বৃদ্ধি কৰাৰ এক সুন্দৰ সুযোগ পায়। [illegible] বাণিজ্য চৰ্তই [illegible] ৰাষ্ট্ৰসমূহ, [illegible] আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যত লিপ্ত হৈ থাকে। আয় বৃদ্ধি কৰি অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন [illegible] অধিক হ'ব পাৰে। বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰিবৰ্তনে [illegible] আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় [illegible] আৰু আয় বিতৰণত এক [illegible] ভূমিকা পালন কৰে। উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰসমূহৰ বাণিজ্যিক [illegible] (Trade Deficit) [illegible] আৰু সেইমতে [illegible] বাণিজ্য চৰ্ত [illegible]। উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰত বাণিজ্য চৰ্তৰ [illegible] কাৰণে [illegible] কোৱা বুলিব পাৰি। [illegible] উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰৰ [illegible] তুলনাত আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ [illegible]। [illegible] আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যই (বাণিজ্য চৰ্ত [illegible]) উন্নয়নশীল দেশৰ [illegible] বৃদ্ধি, [illegible] পৰিমাণ বৃদ্ধিত [illegible]। এনে ৰাষ্ট্ৰসমূহত এক বৃহৎ পৰিমাণৰ বাণিজ্যিক [illegible] এক বৃহৎ [illegible] হিচাপে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যক [illegible] সক্ষম হয়।

অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন আৰু বাণিজ্য চৰ্তৰ সম্বন্ধ বিশ্লেষণৰ ক্ষেত্ৰত দুটা মতবাদ আগবঢ়োৱা দেখা যায়। ইয়াৰ এটা হ'ল— আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলৰ মত। আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলে [illegible] যে বাণিজ্য চৰ্তই [illegible] পৰিবৰ্তন [illegible] ৰাষ্ট্ৰসমূহত প্ৰভাৱ পেলায়, কাৰণ এনে দেশ, [illegible] প্ৰাথমিক দ্ৰব্য (Primary goods) উৎপাদন কৰে, [illegible] পৰিমাণ [illegible] হয়। [illegible]

সামগ্ৰী উৎপাদনৰ ক্ৰমবৰ্ধমান প্ৰতিযোগিতা বৃদ্ধি কৰা নাই বা যদিও ঔদ্যোগিক উৎপাদন কৰা ৰাষ্ট্ৰসমূহ বাণিজ্য চৰ্তৰ দ্বাৰা বিশেষ লাভৱান নহয়। বাণিজ্য চৰ্তই প্ৰাথমিক উৎপাদনৰ দাম আৰু আয় বৃদ্ধি কৰে আৰু সেই কাৰণে উন্নয়নশীল দেশসমূহে বাণিজ্য চৰ্তৰ দ্বাৰা যথেষ্ট লাভৱান হ'ব পাৰে বুলি কাৰ্যক্ৰমিক অৰ্থনীতিবিদসকলে মত পোষণ কৰে।

অতি সম্প্ৰতি Raul prebisch, Singer, Myrdal আদি একাংশ অৰ্থনীতিবিদৰ মতে উন্নয়নশীল দেশসমূহক বাণিজ্য চৰ্তই কোনোধৰণৰ লাভান্বিত কৰি নোহোৱা। 19 শতিকাৰ শেষৰ ফালৰ পৰা 1940 চনলৈ Great Britain অৰ্থনীতিৰ তথ্য অধ্যয়ন কৰি তেওঁলোকে এনে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিছে। এই সময়ছোৱাত গ্ৰেট ব্ৰিটেইনে ৰপ্তানি কৰা প্ৰাথমিক উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ বিপৰীতে মূলধনী সামগ্ৰী আমদানিৰ তুলনাত 40 শতাংশ কম হোৱা দেখা গৈছিল। তেওঁলোকৰ মতে এনে অৱস্থা হোৱাৰ কাৰণ আছিল—

১। উন্নত দেশবোৰে মূলধনী সামগ্ৰী উৎপাদন কৰি, মজুৰি বৃদ্ধি কৰি আৰু লাভ অৰ্জন কৰি অধিক দাম দিয়া মূল্য হ্ৰাস নকৰি আন্তৰ্ৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰা লাভ অৰ্জন কৰে। মজুৰি বৃদ্ধিৰ ফলত শ্ৰমিক ইউনিয়নৰ চাপত পৰাও মূলধনী সামগ্ৰী উৎপাদনত ব্যয় বাঢ়ে। অন্যহাতে প্ৰাথমিক দ্ৰব্য উৎপাদনত তেনে মূল্য বা উপাৰ্জন কম হয়। ফলত প্ৰাথমিক সামগ্ৰী উৎপাদন কৰা উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰ আৰু মূলধনী সামগ্ৰী উৎপাদন কৰা উন্নত ৰাষ্ট্ৰৰ মাজত থকা বাণিজ্য চৰ্তৰ পাৰ্থক্য উদ্ভৱ হয়। ৰপ্তানি বৃদ্ধি কৰি আমদানি (উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰই) হ্ৰাস কৰিব লগা হয়। আন্তৰ্ৰাষ্ট্ৰীয় বজাৰত দুৰ্বল প্ৰতিযোগিতামূলক হোৱা বাবে উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰৰ লোকচান হয়। তুলনামূলকভাৱে মূলধনী সামগ্ৰী উৎপাদন কৰা উন্নত দেশসমূহে বাণিজ্য চৰ্তৰ দ্বাৰা লাভ অৰ্জন কৰে। কাৰণ এনে উন্নত দেশসমূহে আমদানিৰ তুলনাত ৰপ্তানি দাম বৃদ্ধি কৰিবলৈ সক্ষম হয়। অতিৰিক্ত লাভ বাণিজ্য চৰ্তৰ পৰা এনে হয়।

২। উন্নত দেশৰ মূলধনী সামগ্ৰীৰ চাহিদাৰ তুলনাত উন্নয়নশীল দেশৰ প্ৰাথমিক দ্ৰব্য (Primary goods)ৰ চাহিদা আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বজাৰত কম পৰিমাণে বৃদ্ধি হয়। এঞ্জেলৰ সূত্ৰ এইক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য। অৰ্থনীতিবিদ পৰিসংখ্যাবিদ Engel ৰ মতে মানুহৰ আয় বৃদ্ধি হ'লে আহাৰ খাদ্য আৰু প্ৰাথমিক সামগ্ৰীত ব্যয় কম হয়। বৰং আয়ৰ বেছি অংশ মূলধনী আৰু বিলাসী সামগ্ৰীত ব্যয় কৰা হয়। উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰৰ লোকচান সেইবাবেই হয়।

৩। প্ৰাথমিক দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা দেশসমূহে উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ উপযুক্ত দাম লাভ নকৰে। উৎপাদনৰ শীৰ্ষত (Boom) অৱস্থাত দ্ৰব্যৰ যোগানৰ বাবে দাম কম হয়। উৎপাদনৰ মন্দাৰ (Depression) সময়ত মজুত কৰি ৰাখিব নোৱাৰা বাবে দ্ৰব্যৰ দাম কম হয়। কিন্তু মূলধনী সামগ্ৰীৰ ক্ষেত্ৰত তেনে নহয়। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল ট্ৰেড ইউনিয়নৰ উপস্থিতি আৰু এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ দাম নিৰ্ধাৰিত কৰা ব্যৱস্থা থকা। ইয়াৰ ফলত প্ৰাথমিক সামগ্ৰী ৰপ্তানিকাৰী দেশৰ সামগ্ৰীৰ দৰ আৰু মূলধনী সামগ্ৰী ৰপ্তানিকাৰী দেশৰ সামগ্ৰীৰ দৰৰ মাজত এক বৃহৎ পাৰ্থক্য হোৱা দেখা যায়। ফলস্বৰূপে কোনো বাণিজ্য চৰ্তই উন্নয়নশীল দেশসমূহক লাভৰ মুখ দেখুৱাব নোৱাৰে।

উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰসমূহে আৰ্থিক প্ৰগতি আৰু কল্যাণ সাধন কৰা আন্তৰ্জাতিক নিৰ্ভৰ কৰে মূলধনী সামগ্ৰী উন্নত দেশৰ পৰা আমদানি কৰিব লগা হয়। অথচ ৰপ্তানিযোগ্য বেছি আয়ৰ দ্বাৰা আমদানিকৃত সামগ্ৰী ক্ৰয় কৰিব নোৱাৰে। উন্নয়নশীল দেশৰ ৰপ্তানি আয় অতি নিম্ন হোৱাৰ বিপৰীতে আমদানি ব্যয় হয় অতি উচ্চ হয়। সেই কাৰণে অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ কাৰণে আমদানি কৰিব লগা মূলধনী সামগ্ৰী ক্ৰয়ত ঘাটি হয়। এই ঘাটি পূৰণ কৰিবৰ বাবে বিদেশৰ পৰা ধাৰ ল'ব লগা হয়। ফলত মুদ্ৰাৰ যোগান বৃদ্ধি হৈ দেশত অত্যধিক বৃদ্ধি হয়। আৰু দ্ৰব্যৰ দাম বৃদ্ধি হৈ মুদ্ৰাৰ মূল্য হ্ৰাস পায়। মুদ্ৰাস্ফীতিৰ সৃষ্টি হয়। এনে অৱস্থাত নিশ্চয় যে বাণিজ্য চৰ্তই কোনোক্ষেত্ৰতে উন্নয়নশীল দেশৰ বাবে সহায়ক (Favourable) হ'ব নোৱাৰে। ফলত আৰ্থিক উন্নয়ন ব্যাহত হয়। এনেক্ষেত্ৰত দেখা যায় যে সাধাৰণ বাণিজ্য চৰ্তই উন্নয়নশীল আৰু অনুন্নত ৰাষ্ট্ৰসমূহক কোনো ধৰণে আৰ্থিক লাভ অৰ্জন কৰিবলৈ সক্ষম নহয়। অৱশ্যে সুসংহত বাণিজ্য চৰ্তৰ

ক্ষেত্ৰত কথাটো অলপ সুকীয়া হ'ব পাৰে। সহায়ক বাণিজ্য চৰ্তই এখন উন্নয়নশীল দেশক ৰপ্তানি আয় বৃদ্ধি কৰি আমদানিকৃত সামগ্ৰী ক্ৰয়ত কিছু পৰিমাণে সহায় প্ৰদান কৰিব পাৰে। ইয়াৰ বাহিৰেও অনুন্নত আৰু উন্নয়নশীল ৰাষ্ট্ৰসমূহে কিছু পৰিমাণে বৈদেশিক মূলধন সংগ্ৰহ কৰাত এক অনুকূল অৰ্থনৈতিক বাতাবৰণ সৃষ্টি কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব পাৰে। অৰ্থনীতিবিদ ৰেগনাৰ নাৰ্কছৰ ভাষাত— (In the words of Ragner Nurks) "The great advantage of the potential sources of capital formation– is that, it give rise neither to foreign debt burden nor to the various fractions that may arise from intergovernmental loan and grants'। অনুকূল বাণিজ্য চৰ্তৰ বাবেহে যদি বিকাশৰ সৃষ্টি কৰি থাকে, সম্পৰ্কীয় বিভিন্নভাৱে সৃষ্টি কৰে। ইয়াৰ ফলত উন্নয়নশীল অৰ্থনীতিৰ প্ৰগতি ব্যাহত হৈ পৰে আৰু এনে দেশ অন্ধকাৰত থাকে। বাণিজ্য চৰ্ত আৰু অৰ্থনৈতিক প্ৰগতি সম্পৰ্কত এনে ধৰণে এক চমু আলোচনা কৰিব পৰা যায়।

প্ৰশ্নাৱলী

১। বাণিজ্য চৰ্তৰ অৰ্থ লিখা। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বাণিজ্য চৰ্ত সম্পৰ্কে বিতংভাৱে আলোচনা।
২। কি কি উপাদানে বাণিজ্য চৰ্তক প্ৰভাৱান্বিত কৰে আলোচনা কৰা।
৩। বাণিজ্য চৰ্ত আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন কেনেকৈ পাৰস্পৰিকভাৱে সম্পৰ্কযুক্ত হয়, যুক্তি দিয়া।
৪। বাণিজ্য চৰ্ত আৰু বাণিজ্যৰ লাভ কেনেকৈ সম্পৰ্কিত হয় যুক্তি দিয়া।
৫। অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন সাধনত বাণিজ্য চৰ্তই কেনেকৈ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে যুক্তি দিয়া।
৬। অৰ্থনৈতিক প্ৰগতি সাধনত বাণিজ্য চৰ্তৰ গুৰুত্ব ব্যাখ্যা কৰা।
৭। বাণিজ্য চৰ্ত আৰু বাণিজ্যৰ লাভ সম্পৰ্কে এক চমু আলোচনা কৰা। বাণিজ্য চৰ্তৰ কিবা সীমাবদ্ধতা আছেনে?
৮। বাণিজ্য চৰ্তই তৃতীয় বিশ্বৰ অৰ্থনৈতিক প্ৰগতি আৰু কল্যাণ কেনেকৈ সাধন কৰে লিখা।
৯। চমুটোকা লিখা—
(১) শুদ্ধ বিনিময় বাণিজ্য চৰ্ত।
(২) সামগ্ৰী বাণিজ্য চৰ্ত।
(৩) আয়ৰ বাণিজ্য চৰ্ত।
(৪) একক উৎপাদনগত বাণিজ্য চৰ্ত।

***

Scanned with CamScanner